

УДК 159.9ББК 88.9

Б 12

Галина БАНДУРА

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ РІВНЯ ЕМПАТІЇ МОЛОДІ

У статті розкрито різні підходи до трактування понять “емпатія”, “емоційне відгукування”. Представлено результати дослідження, спрямованого на визначення рівня емпатії молоді, залежно від умов соціальної ситуації. Доведено, що соціальна ізоляція особистості певним чином впливає на особливості прояву емоційного відгукування

Ключові слова: емпатія, емоційне відгукування, емоційна сфера особистості, соціальна ізоляція.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасне суспільство відчуває гостру потребу в людях, здатних поділитися з оточенням своїм духовним багатством, проявити душевну щедрість. Для цього необхідно розвивати такі духовні якості людини, як здатність до співпереживання, готовність до сприйняття інших. Дослідження емпатії доречно у контексті вивчення індивідуальних властивостей особистості.

Дослідження суті, механізмів, функцій, ролі емпатії в особистісному розвитку – складний і водночас цікавий та актуальний напрям у психологічній науці. Найпоширенішими є дослідження якісної природи емпатії [2], [3], вивчення зв'язку структурних характеристик емпатії з різними психічними процесами і психологічними особливостями особистості [9], [10]; дослідження процесуального характеру емпатії [3], [4]. На формування рівня емпатії впливають різні чинники, зокрема соціальні умови, в яких перебуває особистість [3]. Тому

психологічне вивчення рівня емпатії молоді, залежно від умов соціального благополуччя, є актуальним і необхідним.

Емпатія – це цілісне явище, у якому поєднуються свідомі й підсвідомі прояви психіки з метою “проникнення” у внутрішній світ іншої людини [5]. Феномен емпатії має соціально-психологічне походження, багаторівневу структуру та може проявлятися як процес, як властивість особистості та як психічний стан [3]. Одним зі складових процесу емпатії є емпатійне розуміння, що має свою специфіку. Емпатійне розуміння є наслідком соціалізації особистості і формується у взаємодії афективних, когнітивних і дієвих компонентів [2].

Саме емпатія як здатність людини до співпереживання є емоційною основою формування моральних якостей особистості. Вона розвивається одночасно з рівнем розвитку особистості, її здатності розуміти стан іншого [6]. Водночас це явище пов’язане із психологічними новоутвореннями та соціогенними потребами людини [4]. Проявляється емпатія у двох формах: пасивне споглядання (співчуття) і активна дія (співпереживання, співучасть). Співчуття і співпереживання можуть бути ланками єдиного процесу формування і закріплення емпатії як стійкої якості особистості. Також вони можуть проявлятися як самостійні форми емпатійного почуття, формування якого залежить від ступеня особистісного розвитку людини [7].

Дослідники неоднозначно пояснюють феномен емпатії [1], [3], трактуючи це поняття так:

- це емоційний процес, переживання афективного стану іншої людини у відповідь на її емоційну поведінку [1];
- це когнітивний процес, тобто процес розуміння внутрішнього світу іншої людини, здатність прийняти роль, перспективу та позицію іншого [6];
- це складний афективно-когнітивний процес [2];
- це взаємодія афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (діючих, поведінкових) компонентів [5].

Незважаючи на численні праці, у яких розглядаються певні аспекти емпатії, зокрема її генеза і функції, у психології

ще немає комплексних досліджень, у яких емпатія розглядається як цілісна властивість особистості в поєднанні її якісних (модальність) і змістових показників (емпатійна спрямованість). Не була детально досліджена думка, до якої ми схилиємося, що здатність до співчуття та співпереживання піддається спеціальному розвитку. Успішність цього процесу багато в чому буде залежати від прагнення людини поставити себе на місце іншого; це прагнення ґрунтується на зацікавленості людиною, на бажанні зрозуміти її внутрішній світ. Це зумовило вибір теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Аналіз літератури показав різноманітність поглядів дослідників стосовно форм та видів емпатії. Т.П. Гаврилова обмежується двома формами прояву емпатії: співпереживання та співчуття [2]. Е.Ільїн у роботі “Емоції та почуття” висловлює іншу думку: “виділяють три форми емпатії: емотивна, пізнавальна (предикативна) та поведінкова (діяльнісна) [4, 217]. Розглядати емпатію як складний процес, у якому кожна попередня ланка (елементарна, рефлекторна форма емпатії) готує появу наступної, складнішої, особистісної, пропонує А.О. Ощепкова [цит. за 9]. “Розглядати емпатію як моральне утворення, певний механізм спілкування, завдяки якому досягається співзвуччя переживань”, – підкреслює С.В. Кондратьєва [5, 32].

При визначенні поняття “емпатія” психологи часто вживають термін “емоційне відгукування”, зокрема, на цю думку натрапляємо у О.П. Саннікової у роботі “Феноменологія особистості” [9, 56]. Ми розглядаємо ці поняття як тотожні. У контексті проблеми розвитку емпатії цікавою є думка О.Д. Питлюк-Смеречинської. У дисертаційному дослідженні “Особистісні зміни в умовах позбавлення волі” автор наголошує на необхідності вивчення соціальної ситуації формування особистості з метою розуміння рівня розвитку її емпатійності [7, 17].

В.В.Бойко, аналізуючи структурні компоненти емпатії, вказує на їхні емоційні складові. У роботі “Методика діагностики рівня емпатичних здібностей” автор пише: “Емоції людини можуть легко передаватись іншим людям за допомогою мовлення, інтонації. Людина може розповідати про свої переживання і при цьому впливати на співрозмовника, викликаючи в нього певні емоції” [1, 489]. Ми вважаємо цю думку правильною, адже відомо, що емоційна розповідь може викликати такі ж сильні емоційні переживання у співрозмовника, як і в оповідача. Саме у цьому проявляється емоційна складова емпатії як здатності людини до співпереживання.

Дослідник Г. Крайг, розглядаючи емпатію як один з важливих засобів спілкування, вважає, що це складна за своєю структурою властивість особистості, яка поєднує в собі важливі цінності: відповідальність, активність, чуйність. Автор виділяє такі структурні компоненти емпатії: доброта, висока чуттєвість, душевність, співчуття, здатність до проникнення в глибокі переживання людини. Сформованість та виразність цих компонентів допомагає людині в будь-яких ситуаціях обрати правильну форму поведінки у взаємовідносинах з іншими [6].

Традиційне трактування феномену емпатії як “розуміння внутрішнього світу іншої людини й емоційне залучення до її життя” [10] дає змогу визначити емпатію не тільки як результат інтеграції елементів пізнавальних і емоційних процесів, але і як прояв ставлення до іншої людини як до найвищої цінності.

Найбільші емоційні переживання виникають у “критичні періоди” взаємодії людини з її оточенням [8]. Саме таким кризовим є перехід із підліткового у юнацький вік. К. Роджерс вказує, що цей вік характеризується глибокими змінами, які впливають на особистісний розвиток людини. Зокрема, фізіологічними аспектами фізичної зрілості організму, а також стосунками між підлітками та дорослими, однолітками [8, 569]. Еталони міжособистісного сприймання при оцінюванні інших людей у підлітків стають більш узагальненими. Ми вважаємо, що вони часто не збігаються з ідеалами, цінностями й нормами суспільства. Підлітки сприймають світ кризь

призму власних переживань. Водночас у них недостатньо власного досвіду переживання емоційно складних ситуацій. Тому підлітки моделюють у власний внутрішній світ емоційні переживання тих людей, які є для них соціально значимими. Це друзі, кіногерої, авторитетні люди. Отже, якщо в підлітковому віці переважають позитивні емоційні переживання, то сприйняття світу буде більш дружлюбним, добрішим. Тому саме в підлітковому віці емпатійність може закріпитися як емоційна основа моральних якостей. Здатність до емпатії є основою для дружніх стосунків, які займають величезне місце в міжособистісному спілкуванні підлітків. Емпатія, своєю чергою, ґрунтується, як пише Г. Крайг, на соціальному висновку, "... якщо ви не знаєте того, що відчуває інша людина, ви не зможете їй співчувати" [6,199]. Той, хто найбільш чуйний до емоційного стану іншого, охоче допомагає, готовий поспівчувати, той менш схильний до агресії. О.П.Саннікова стверджує, що явище альтруїзму особливо характерне для дітей та підлітків [9].

Психологічні особливості особистості залежать від умов життєдіяльності, мають різну форму, зміст, динаміку й механізми прояву. Їхній взаємозв'язок залежить від особливостей впливу індивідуальних та соціальних чинників [7].

Незважаючи на те, що емпатія є передовсім внутрішньою властивістю особистості, одним із важливих факторів для її розвитку є соціальні умови. Дослідження Л. Мерфі підтвердили, що розвиток емпатійності особистості залежить від тих соціальних груп, у яких вона перебуває [7].

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Мета статті полягала у визначенні рівня емпатії молоді залежно від умов соціальної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Методика та організація дослідження. Емпіричне дослідження проводилось серед осіб, які перебувають в соціально благополучній ситуації (школярі) та соціально неблагополучній (ув'язнені). До вибірки ми залучили молодих людей віком 16 – 17 років. Саме цей вік, на нашу думку, є періодом дорослішання, у якому відображається яскравість ідентичності або її криза.

Дослідження проводилося упродовж навчального року. Вибірка досліджуваних – 70 осіб: школярі 11 класу (35 осіб) Самбірських загальноосвітніх шкіл № 1, № 10 та ув'язнені (35 осіб), які перебувають у виховній колонії для неповнолітніх м. Самбір. Вибір цього контингенту досліджуваних школярів зумовлений тим, що вони перебувають у соціально благополучній ситуації, а ув'язнені – впродовж тривалого часу в умовах соціальної ізоляції. Усі опитувані колоністи є жителями областей України.

З метою визначення рівня емпатійності ми використали методику “Шкала емоційного відгуку” (автори А. Мехрабєн і Н. Епштейн)”. Методика «Шкала емоційного відгуку» дає можливість проаналізувати загальні емпатійні тенденції досліджуваного, зокрема, рівень вираження здатності до емоційного відгукування на переживання іншого і ступінь відповідності/невідповідності знаку переживань об'єкта і суб'єкта емпатії. Респондентам було запропоновано 33 твердження. Якщо їхні думки, переживання, реакції збігалися із запропонованими, у бланку зазначали відповідь “Так”, якщо не збігалися – відповідь “Ні”.

Результати дослідження та їх обговорення. Отримані дані дали можливість розподілити групи досліджуваних за трьома показниками: низький рівень емпатії (1 – 16 балів – для юнаків; 1 – 21 бала – для дівчат), середній рівень (17 – 24 балів – для юнаків; 22 – 28 балів – для дівчат) та високий рівень емпатії (25 – 33 балів – для юнаків; 29 – 33 балів – для дівчат). Результати представлені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Рівень емпатії	Групи досліджуваних	
	школярі	ув'язнені
низький	6	13
середній	19	18
високий	10	4

Як бачимо, в обидвох групах домінує середній рівень емпатії. Це може бути ознакою того, що емпатія у підлітків

ще недостатньо сформована. У подальшому вона може розвиватися з тенденцією до високого або низького рівня.

Суттєві відмінності можна зауважити у досліджуваних з низьким та високим рівнем емпатії. Серед школярів лише у 6 осіб виявлено низький рівень емпатії, а серед ув'язнених – 13. Це може свідчити про те, що у середовищі соціальної ізоляції переважає тенденція до низького рівня емпатії.

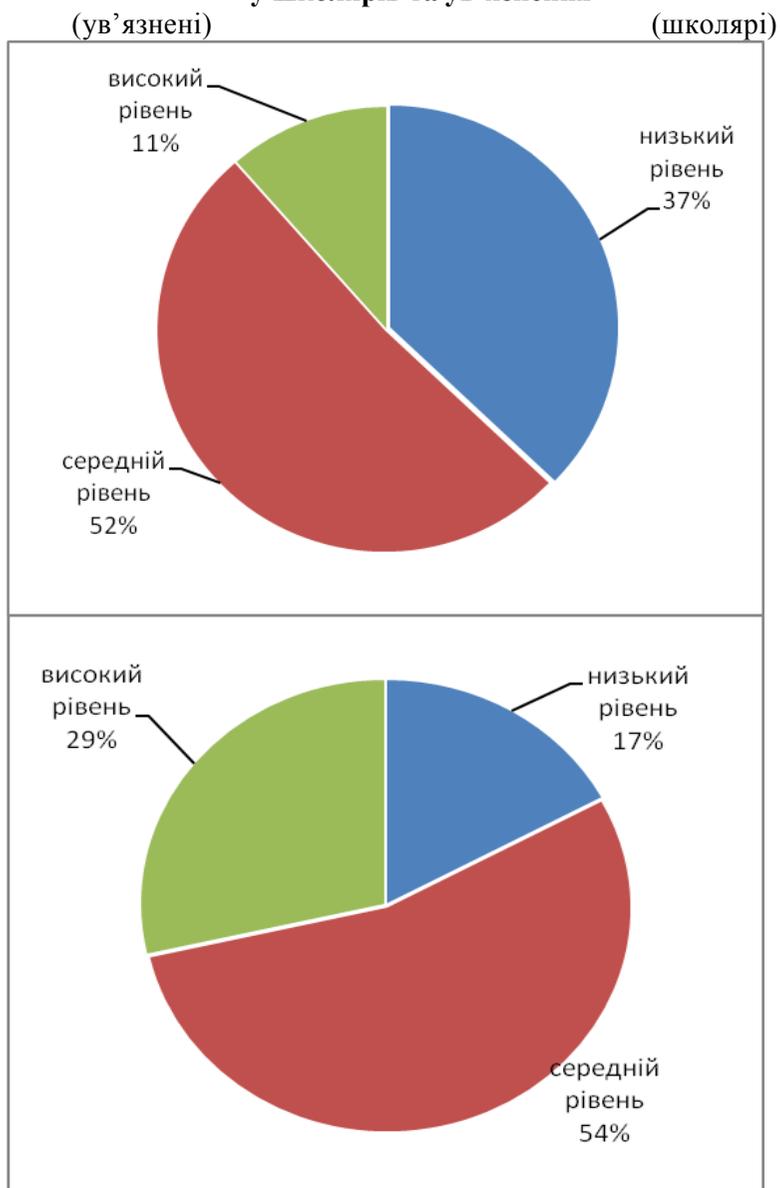
У неповнолітніх, які перебувають в умовах соціальної ізоляції, у спілкуванні домінують прояви агресії, презирства, зневаги. Ці фактори виступають засобами задоволення потреби у самовираженні, самоствердженні. Водночас вони свідчать про спосіб реагування підлітка на несприятливі умови соціалізації, їхнє намагання досягти влади над іншими людьми. Як зазначає О.П. Саннікова, домінування агресивності у підлітковому віці призводить до зниження рівня емпатії особистості [9].

Як бачимо, у школярів високий рівень емоційного відгукування, порівняно з ув'язненими. Розвинута емпатія, на нашу думку, визначає можливості підлітків у встановленні та підтримці спілкування з оточенням. У старшому підлітковому віці посилюються процеси індивідуалізації особистості, які сприяють, за словами Ж. Піаже [7], усвідомленню не лише дійсності, але й себе та інших. Відбувається активний пошук односторонніх, тих, хто може тебе зрозуміти і співпереживати. У результаті такого спілкування відбувається становлення морально-етичних норм, цінностей, формуються моральні переконання. У результаті відбувається розвиток особистісно-сміслової емпатії підлітків.

Як показано на рисунку 1, середній рівень емоційного відгукування в обидвох вибірках перебуває приблизно на однаковому рівні. Найбільш виражений спектр відмінностей на високому та низькому рівнях.

Якщо високий рівень емоційного відгукування у школярів становить 29% вибірки, то в ув'язнених – лише 11%. Також є відмінності між показниками низького рівня емоційного відгукування (школярі – 17%, ув'язнені – 37%).

**Рис. 1. Розподіл емоційного відгукування
у школярів та ув'язнених**

Більшість засуджених розуміють, що суспільство бачить у них, передовсім, злочинців, які порушили закон, тобто усвідомлюють себе як людей з подібною долею. Між “ними” – ув’язненими та “нами” – вільними пролягає невидима межа. Сам факт позбавлення волі є емоційним фактором, що травмує. Необхідно пам’ятати, що багатьом засудженим притаманні підвищена емоційна збудливість; підвищена експресивність; відсутність співчуття, байдужість до чужого горя; виражена залежність свого емоційного стану від впливу групи; невміння, а часто небажання здержувати себе; маскування істинних переживань.

Оскільки особистість, яка перебуває в умовах соціальної ізоляції, обмежена в можливості вільного вибору, вона втрачає соціально-психологічні орієнтири. У таких умовах людина необґрунтовано проектує на інших свої якості – недоліки, звички, емоційний досвід, застарілі погляди, упереджені судження. Нерідко це призводить до викривлення власного внутрішнього світу та труднощів у співпереживанні іншим.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, емпатія – необхідна умова розвитку особистості, її емоційної зрілості, міжособистісного взаєморозуміння. Емпатія виникає й формується у певній взаємодії людей. Вираження емпатії та її форми залежать від таких чинників: природні особливості особистості, умови виховання та життєдіяльності людини, власний емоційний досвід, соціальні стереотипи та рівень соціального благополуччя. Особливо велике значення має емпатія у стосунках з рідними, близькими, друзями [8].

Емпатія – це здатність співпереживати, тобто поставити себе на місце іншої людини, зрозуміти її переживання. Вона передбачає вміння впізнавати емоційний стан людини, орієнтуючись на міміку, жести, тембр голосу, вчинки тощо; емпатія передбачає часткове входження у внутрішній світ співрозмовника.

Емоційну емпатію розрізняють за знаком і модальністю переживання. У людині можуть одночасно співіснувати здатність до співпереживання, співчуття, співрадість – з одного боку, а заздрість і зловтіха – з іншого.

З метою вивчення відмінностей рівня емпатії залежно від умов соціальної ситуації було опитано дві групи осіб, які перебувають в умовах соціального благополуччя (школярі) та соціального неблагополуччя (неповнолітні ув'язнені). Виявлено, що в обидвох групах переважає середній рівень емпатії. Проаналізовано відмінності щодо високого та низького рівнів: у школярів переважає високий рівень емоційного відгукування, а в ув'язнених – низький.

Слід зазначити, що більшості ув'язнених притаманні специфічні емоційні стани – недовірливість, підозрливість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності та ін. Вони виликаються такими чинниками:

- ізоляція від суспільства й розміщення у замкненому середовищі;
- тотальна регламентація життєдіяльності та наявність жорстких санкцій за порушення як офіційних приписів, так і неформальних норм і правил поведінки. Як наслідок, кожна особа перебуває під подвійним контролем – адміністрації та мікросередовища засуджених. Часто уявлення про “правильну поведінку” у них можуть бути діаметрально протилежними;
- обмеження у задоволенні потреб, передовсім біологічних, та примусове включення до одностатевих соціальних груп.

Саме тому, емпатійність ув'язнених виражається за значно ускладненою парадигматикою, ніж у інших людей. Це зумовлено страхом втратити статус у групі, неможливістю проявляти емпатійність у середовищі соціальної ізоляції.

У нашому дослідженні ми торкнулися лише деяких аспектів впливу соціального середовища на формування емпатії особистості. Перспектива подальших досліджень полягає у більш ґрунтовному вивченні впливу соціальних умов на становлення емпатійних властивостей особистості в контексті її ідентичності.

Література

1. Бойко В. В. Методика діагностики рівня емпатических способностей / В.В. Бойко // Практическая психодіагностика. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ”, 1999. – С. 486-492.
2. Гаврилова Т.П. Понятіе емпатії в зарубіжній психології / Т.П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. - №2. – С. 147-158.
3. Гиппенрейтер Ю.Б. Феномен конгруэнтной эмпатии / Ю.Б. Гиппенрейтер, Т.Д.Карягина, Е.Н.Козлова // Вопросы психологии. – 1993. - № 4. – С. 61 – 68.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
5. Кондратьева С.В. Психолого-педагогические аспекты проблемы понимания людьми друг друга / С.В. Кондратьева // Психология межличностного познания : Сб. статей. — М. : Педагогика, 1981. — С. 32 – 37.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
7. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особистісні зміни в умовах позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец.19.00.01 “Загальна психологія. Історія психології” / О.Д. Питлюк-Смеречинська. – К., 2005. – 20 с.
8. Роджерс К. Эмпатия / К. Роджерс // Психология эмоций: хрестоматія. – М.: МГУ, 1984. – С. 567 – 573.
9. Саннікова О.П. Феноменологія особистості / О.П. Саннікова // Вибрані психологічні праці. – Одеса : СМІЛ, 2003. – 256 с.
10. Юсупов И. М. Вчувствование, проникновение, понимание / И.М. Юсупов. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1993. — 214 с.

Бандура Галина. Влияние условий социальной ситуации на становление уровня эмпатии молодежи. В статье раскрыты различные подходы к трактовке понятий “эмпатия”, “эмоциональная отзывчивость”. Представлены результаты исследования, направленного на определение уровня эмпатии молодежи в зависимости от условий социальной ситуации. Доказано, что социальная изоляция личности определенным образом влияет на особенности проявления эмоциональной отзывчивости

Ключевые слова: эмпатия, эмоциональная отзывчивость, эмоциональная сфера личности, социальная изоляция.

Bandura Halyna. The influence of the social situation on the formation of the level of empathy of the youth. The article reveals different approaches to the interpretation of the terms “empathy”, “emotional response.” The results of the research aimed at determining the level of empathy of the youth depending on the social situation have been presented. It has been proved that social isolation of the individual in some way affects the peculiarities of the emotional response.

Key words: empathy, emotional response, emotional sphere of personality, social isolation.